

DENUMIRILE MORMÎNTULUI ÎN LATINĂ *

DE

LIANA LUPAȘ

1. Nu există nici un cuvînt indo-european comun pentru a denumi noțiunea de mormînt¹, diferitele dialecte o exprimă fiecare cu mijloace proprii.

Soluțiile oferite de latină sînt deosebit de interesante atît prin numărul și varietatea lor, cît și datorită abundenței izvoarelor care ni le fac cunoscute. În cele ce urmează ne propunem să schițăm evoluția terminologiei mormîntului în această limbă și să scoatem în evidență principalii factori care o determină. Vom indica totodată și repartiția geografică a diferitelor cuvinte. Din cauza dificultăților pe care le-am întîmpinat în datarea materialului epigrafic, expunerea noastră va avea, pentru epoca imperială, un caracter în primul rînd descriptiv. Ne vom strădui totuși să reliefăm raporturile cronologice între fenomenele analizate ori de cîte ori ele ne vor apărea cu claritate. Ca o ilustrare a afirmațiilor noastre și pentru a oferi totodată posibilitatea unui control anexăm lucrării lista termenilor pe care i-am studiat. Lista nu este, desigur, completă și cu greu ar putea fi, date fiind și vastitatea materialului de examinat și constanta lui îmbogățire în urma descoperirii de noi inscripții. Pe de altă parte, faptul de a fi inclus unele cuvinte sau de a le fi omis pe altele poate fi în multe cazuri rezultatul aprecierii noastre subiective, fiindcă contextele epigrafice în care apar ele nu sînt întotdeauna clare. În general am urmărit să menționăm toți termenii care denumesc mormîntul, monumentul funerar sau recipientul imediat, urnă sau sarcofag. Am lăsat deoparte intenționat, pentru a nu lărgi în chip inutil cîmpul cercetărilor noastre, cuvintele care desemnează încăperi sau părți constitutive ale mormîntului (ca, de pildă, *cenaculum*, *columbarium* sau *pyramis*).

* Ținem să mulțumim și pe această cale profesorilor noștri I. Fischer și C. Poghire care ne-au îndrumat cu neobosită bunăvoință în alcătuirea articolului de față.

¹ Cf. O. Schrader, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, Strassburg, 1901, s.v. *Bestattung*, p. 80.

2.1. Cel mai vechi cuvînt atestat cu sensul « mormînt » în latină este *sepulcrum*¹. Pasajele din *Lex XII Tab.* în care *sepelire* « a înhuma »², este opus lui *urere*, « a incinera », ne îngăduie să credem că sensul inițial al lui *sepulcrum* trebuie să fi fost « mormînt cu rit de înhumație ». Primele noastre texte îl folosesc însă în mod curent în legătură cu ritul de incinerare³. De altfel nu se pot aduce prea multe precizări în legătură cu realitatea concretă căreia îi corespunde *sepulcrum*, întrucît el, încă de la începutul istoriei sale, este termenul care denumește noțiunea de mormînt în tot ce are ea mai general.

Adoptarea pe scară tot mai largă a incinerăției în ultimele secole ale republicii duce la apariția lui *bustum*, ca termen specific acestui rit.

Începînd cu jumătatea secolului al II-lea î.e.n., inscripțiile funerare menționează foarte des un al treilea termen, *monumentum*. La Plaut, cuvîntul poate fi întîlnit cu două sensuri: « amintire »⁴ și « monument »⁵. Este greu de stabilit de la care din ele derivă sensul « mormînt ». După o analiză atentă a contextelor în care e atestat termenul în documentele epigrafice cele mai vechi, bazîndu-ne în special pe prezența formulilor *monumentum facere*⁶, *monumentum aedificare*⁷, folosite foarte mult și în epoca imperială, înclinăm spre soluția a doua⁸. În orice caz, evoluția sensurilor funerare ale lui *monumentum* nu poate fi urmărită decît în lumina relațiilor lor cu toate celelalte valori ale cuvîntului.

Cicero și inscripțiile metrice contemporane cu el semnaleză existența lui *tumulus* cu sensul « mormînt ». Cam la aceeași dată se constată ca un reflex al influenței etrusce, o intensă utilizare a tumulilor în arhitectura funerară romană și italică⁹.

Aceste patru cuvinte, a căror importanță pentru terminologia care ne interesează este hotărîtoare, sînt departe de a fi întrebunțate în mod uniform de către diferitele categorii de izvoare. În textele literare, singurul atestat cu constanță și în exemple numeroase este *sepulcrum*, care este documentat și epigrafic. *Monumentum* este termenul preferat de inscripții, în textele literare el apare numai la Cicero. *Bustum* e destul de bine atestat la autori, deși lipsește de la toți prozatorii, cu excepția lui Cicero, dar epigrafic nu este folosit niciodată. *Tumulus* se găsește numai la Cicero și în inscripțiile metrice.

Evoluția semantică a acestor patru termeni este convergentă. Îndepărtîndu-se de sensul concret inițial, fiecare din ei tinde să capete o valoare cît mai generală.

¹ Enn. Sc. 316. A 139.434 (Vahlen). Împreună cu *Thes.* 1. 1. credem că în cele două texte din *Lex XII Tab.* citate de Cicero (*De leg.*, 2, 61) *bustum* nu înseamnă mormînt ci « rogus deflagratus ».

² *Hominem mortuum in urbe ne sepelito neue urito* (păstrat la Cic., *De leg.*, 2, 23, 58) și *At qui auro dentes iuncti escunt ast im cum illo sepeliet uretue se fraude esto* (păstrat la Cic., *De leg.*, 2, 24, 60).

³ E.g. Afr., 114—115 (Ribbeck): *pulchre hoc incendi rogam / Ardet tenetur : hoc sepulcro sepeliet* cf. A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. IV, Paris, Klincksieck, 1960, p. 615 s.v. *sepelio*.

⁴ *Stich.*, 63.

⁵ *Curc.*, 140.

⁶ CE, 11 = CIL, I², 1006; CIL, I², 2123, 1279, 712, 1739; CE, 152 = CIL, I², 2139.

⁷ CE, 59 = CIL, I², 1008; CE, 1564 = CIL, XIV, 2485; CIL, I², 1274.

⁸ Cei vechi optează în general pentru soluția întii cf. e.g. Florent., *Dig.*, 11, 7, 42: *Monumentum generaliter res est memoriae causa in posterum prodita*.

⁹ Cf. Luigi Crema, *L'architettura romana, Enciclopedia classica*, vol. XII, tomo I (Societă editrice internazionale... , 1959), p. 130.

Manifestări izolate și lipsite de consecințe ale acestei tendințe apar încă din epoca republicană. Astfel, *bustum* este folosit cu sensul obișnuit al lui *sepulcrum* într-un text din Lucretius¹ și cu cel al lui *monumentum* într-un pasaj din *Tusculanele* lui Cicero².

La periferia terminologiei republicane se situează cuvintele care denumesc recipientul funerar, *arca*, *capulus* și *panarium*, și cele câteva categorii de termeni folosiți numai de epigramele în versuri, *grumus* atestat o singură dată ca un substitut mai poetic al lui *tumulus*, *lapis* și *sacrum*, pe de o parte, *domus*, *hospitium* și *sedes*, pe de alta. Dintre acestea, *arca* și ultimele două grupe se vor bucura de o mare faoare în epoca imperială.

2.2. Cu excepția lui *grumus* și *panarium*, toți termenii atestați în textele literare sau epigrafice republicane sînt folosiți și în epoca imperială. De altfel principalele direcții de dezvoltare a terminologiei sînt aceleași în aceste două perioade.

Literatura imperială prezintă o accentuare a tendinței de ștergere a diferențelor semantice între termenii cei mai uzuali, *sepulcrum*, *bustum* și ceilalți. Poeții în special îi consideră perfect sinonimi și-i utilizează alternativ în cursul descrierii unuia și aceluiași monument funerar. Întîlnim astfel destul de curent versuri ca:

... sertisque *sepulcrum*

Ornabit custos ad mea *busta* sedens³

sau

Ducitur ad *tumulum* diroque fit hostia *busto*⁴

sau

... illius dona *sepulcro*

Et madefacta meis sarta feram lacrimis.

Illius ad *tumulum* fugiam...⁵

Caracterul destul de artificial al acestui procedeu este dovedit și de faptul că el nu e folosit de prozatori și de inscripții decît mai tîrziu și în mică măsură. Printre cele mai vechi exemple putem cita un pasaj din Petronius⁶ și începutul unui epitaf metric de pe vremea lui Caracalla⁷.

Raporturile strînse care există între acești termeni ca și poziția privilegiată pe care o ocupă ei în ansamblul terminologiei pot fi evidențiate și cu ajutorul următorului exemplu. Încă de la Catul, *sepulcrum* este întîlnit cu o valoare figurată destul de apropiată de aceea de « nenorocire, ruină », în formulări ca:

Troia nefas commune *sepulcrum* Asiae Europaeque⁸.

Această valoare este preluată în epoca imperială și de ceilalți trei termeni. cronologia relativă a fenomenului fiind determinată de vechimea lor cu sensul

¹ 5, 991 *uiua uidens uiuo sepeliri uiscera busto*.

² 5, 101 *qui (L.e. Sardanapallus) incidi iussit in busto: « haec habeo quae edi »*.

³ Prop., 3, 16, 23–24.

⁴ Ov., Met., 13, 452.

⁵ Tib., 2, 6, 31–33.

⁶ 71. *Praeponam enim unum ex libertis sepulcro meo custodiae causa ne populus in monumentum... currat*.

⁷ CE, 215 = CIL, VI, 17505 *Per haec sepulchra perque quos colis Manes / His parce tumulis*.

⁸ 68, 89.

« mormînt » și de importanța lor pentru terminologia contemporană. Putem cita astfel:

... quotiens ciuilia busta Philippos canerem ¹
 ... Capua... sepulcrum ac monumentum Campani populi ² ...

și

Dum Cannas tumulus Hesperiae campumque cruore
 Ausonio mersum sublimis Iapyga cernam... ³

Modul în care diferitele categorii de izvoare folosesc acest grup de termeni concordă cu cel pe care l-am întâlnit în epoca republicană. Astfel *sepulcrum* este în continuare termenul omniprezent în textele literare și epigrafice. *Bustum* e atestat foarte frecvent în textele literare, în ciuda faptului că un poet ca Tibul sau un prozator ca Tacit îl evită. El începe totodată să apară și în inscripțiile metrice. *Monumentum*, deși nu e absent cu totul din poezia cultă (Horațiu, în *Satire*, Ovidiu, Iuvenal și Martial oferă câteva exemple), rămîne mai departe un termen specific prozei. Inscripțiile, atît cele în versuri, cît și, mai ales, cele în proză, arată pentru el aceeași predilecție ⁴. Folosirea lui *tumulus* ia o amploare cu totul deosebită în special în opera poezilor unde el reprezintă o serioasă concurență pentru *bustum*. În inscripțiile metrice de pe tot teritoriul imperiului se găsesc aproape de trei ori mai multe exemple pentru *tumulus* decît pentru *sepulcrum* sau *monumentum*. În inscripțiile în proză însă, atestările lui sînt puțin numeroase și limitate la sfera geografică a Italiei, Britaniei și Africii.

În ceea ce privește restul termenilor atestați în epoca republicană, *capulus* este pe cale de dispariție, nefiind folosit decît o singură dată de către Apuleius. *Arca* în schimb e foarte des întrebuintat, și în inscripții, și la autori. *Saxum*, *domus* și *sedes*, atestați epigrafic în continuare, pătrund și în limba literaturii culte, în timp ce *lapis* și *hospitium* rămîn specificei inscripțiilor.

Inovațiile introduse de literatura imperială în terminologia mormîntului sînt numeroase. Astfel, numai pentru a denumi recipientul funerar, apar nouă termeni noi: *amphora*, *testa*, *urna* și *urnula*, pentru ritul de incinerare, *arcula*, *conditorium*, *loculus*, *sarcophagus* și *solium* pentru cel de înhumare. Alături de *domus* sînt folosiți acum *aedes*, *aedificium*, *casula* și *domicilium*, iar alături de *saxum*, *marmor*. Pentru cei mai mulți termeni, nu există analogii în epoca republicană. Așa sînt *ara* și *cippus* care denumesc monumentul funerar, *antrum*, *fovea* și *scrobis*, la care inscripțiile îl adaugă pe *fossa*, și încă mulți alții care pot fi regăsiți în lista anexată lucrării.

Cei mai importanți dintre acești termeni sînt folosiți și de textele epigrafice păgîne. Numai o mică parte lipsesc din inscripții, în general aceia care și la autori nu sînt atestați decît în mod excepțional. Terminologia inscripțiilor este însă mult mai bogată și ridică probleme mai complexe. Nu toți termenii atestați epigrafic ca denumiri ale noțiunii de mormînt în epoca imperială au aceeași importanță pentru

¹ Prop., 2, 1, 27.

² Liu., 31, 29, 11.

³ Sil., 1, 50-51.

⁴ Numai în mica culegere a lui E. Diehl, *Allateinische Inschriften*, Kleine Texte, fasc. 38-40, Bonn, 1911 (CIL I² nu ne-a fost accesibil) *monumentum* figurează în 22 de inscripții, în timp ce *sepulcrum* și *tumulus* nu au decît cîte trei exemple fiecare, iar *bustum* nici unul.

limbă. Destul de mulți, numai în lista noastră am relevat 18, sînt cunoscuți prin cîte un singur exemplu.

Termenii care denumesc urna sau sarcofagul (*cinerarium, cupa, cupula, hydria, olla, ossuarium, piscina, plancae, pyalis, uas, uascellum* și *urceus* sînt printre cei mai siguri), cei care implică ideea de odihnă, de liniște (*coemeterium, quies, quietorium, requies*¹, *requietorium* sau, mai concret, *cubile, lectus* și *torus*) și cei legați de cultul morților (*aedes, aedicula, ara, arula, heroum, manes, oboos, templum* și *wotum*) constituie principalele categorii asupra dezvoltării sau apariției cărora inscripțiile aruncă o lumină puternică.

La fel ca pentru alte fenomene lingvistice, în privința celui care ne interesează se manifestă în fiecare regiune atît o tendință inovatoare, de a se adopta termeni noi, în măsură să corespundă mai bine realităților specifice, cît și una conservatoare, de a se menține o uniformitate relativă a terminologiei în întregul imperiu. Caracteristic pentru eficacitatea cu care acționează aceasta din urmă este faptul că, cu foarte puține excepții, printre care cităm pe *olla, hydria* și *domus Romula*², nu există termen limitat la o singură provincie sau un singur oraș, cunoscut prin mai mult de două atestări. În acest fel unitatea terminologiei este, în ultimă instanță, remarcabilă.

După cum era și de așteptat, centrul în care sînt atestați cei mai mulți termeni este Roma. Totuși, din cei aproximativ 15 termeni folosiți, după știința noastră, numai aici în inscripțiile pămîntului, singurul pentru care se găsesc ceva mai multe exemple este *hydria*. Însemnătatea terminologiei urbane este însă dată nu de elementele care o izolează, ci de cele care o apropie de situația din celelalte regiuni ale imperiului. Este semnificativ în acest sens faptul că restul Italiei sau provinciile nu prezintă independent de Roma nici un cuvînt relativ bine atestat, singurele excepții fiind, poate, *conditium* și *domus Romula*. Termenii specifici zonei occidentale a imperiului se întîlnesc la Roma cu cei folosiți numai în provinciile orientale.

Terminologia cea mai apropiată de cea a Romei o prezintă Ostia. Comun numai acestor două orașe este *olla*³. Principalele isoglose care despart Ostia de restul Italiei sînt prezența lui *conditium*, atestat și în Spania și Africa, și absența lui *arca*, atestat și în provinciile orientale, *herma, lapillus, mausoleum*, atestat și în Spania, Africa și Galia, *saxum*, atestat și în Galia, și *solium*. Termenii proprii celorlalte centre ale Italiei sînt în general lipsiți de importanță. Singurul care merită o mențiune aparte este *culina*, care la Roma și Ostia desemnează o anumită încăpere a monumentului funerar, iar la Suessa, la Carsioli și în provinciile orientale, mormîntul însuși. Terminologia Peninsulei Italice în ansamblul ei, incluzînd deci Roma și Ostia pe care pînă acum le-am tratat separat, se deosebește de cea a provinciilor prin prezența unor cuvinte dintre care cele mai bine atestate sînt *cepotaphium, herma, hypogaeum, lapillus, solium* și *templum*, cărora li se adaugă și *bustum*, folosit

¹ În legătură cu sensurile lui *quies* și ale derivatelor lui în inscripțiile funerare cf. J.E.Church, *Zur Phraseologie der lateinischen Grabinschriften*, ALLG, 12 (1902), p. 227 și 231–232.

² În legătură cu *olla* și *hydria* vezi lista. *Domus Romula* e folosit în sec. IV și V în localitățile Lalla Maghnia și împrejurimile ei, în Africa, e.g. CIL, VIII, 9966, 9971, 9977, 9984, 21784, 21800 (a. 359 e.n.), 21802 (a. 460 e.n.). După știința noastră nu există nici o explicație pentru această formulă cf. B. Kübler, *Die lat. Sprache auf afrikan. Inschriften*, ALLG, 8 (1893), p. 190.

³ Samter, RE, IV, col. 594, s.v. *columbarium*, arată că puținele inscripții care menționează termenul, găsite în afara acestei arii, sînt probabil de origine urbană.

numai în inscripțiile metrice, dar atestat o dată și la Tarraco. Este de remarcat, faptul că primele trei sînt împrumuturi din greacă.

Terminologia provinciilor nu prezintă decît puține caracteristici proprii. Britania este, așa cum arătam mai sus, alături de Africa și Italia, singura regiune în care *tumulus* este folosit și în inscripțiile pămînt în proză. Nu ne vom mai opri asupra ei, întrucît materialul publicat în CIL VII este prea redus pentru a îngădui avansarea unor concluzii. După datele furnizate de indicii la CIL II, Spania se distinge prin prezența lui *fabrica*. Specifici Galiei Narbonensis sînt *domicilium* și *signinum*, atestați fiecare în cîte o singură inscripție. Cele mai importante inovații se întîlnesc în Africa. Printre termenii atestați exclusiv aici putem cita pe *diaeta*, considerat uneori creștin, *domus Romula*, *mnema*, *opera*, *praemium*, *sepultus*, *turricula* și *urceus*. Acestora li se adaugă și un grup de adjective substantivate, *funesta* și *gentilicium*, proprii Africii, *sacrum*, atestat și la Roma, și *supremum*, folosit și la Sulci. Deosebit de răspîndiți sînt *cupula*, atestat de două ori și la Roma, *domus aeternalis*, folosit în mai mică măsură și în Italia, și *mausoleum*, întîlnit, deși mult mai rar, și în Italia, Spania și Galia. Terminologia Africii se caracterizează și printr-o trăsătură negativă, faptul că *sarcophagus*, atestat în nenumărate exemple în restul lumii romane, este folosit aici numai o dată. Lipsa lui trebuie poate pusă în legătură cu extraordinara favoare de care se bucură *cupula*. Termeni ca *cubile*, *inscriptio*, *memorium*, *piscina*, (atestat mai frecvent în inscripțiile creștine), *pyalis* și *stilibata* apar, în epigrafia pămînt bineînțeles, numai în provinciile orientale. Comuni aceleiași zone și Italiei sînt *culina* și *arca*, singurul cuvînt într-adevăr important pentru terminologie.

Provinciilor orientale caracterizate prin aceste trăsături pozitive li se opun cele occidentale, Spania, Galia și Africa, unite prin mai multe particularități comune. Italia, după cum aminteam mai sus, prezintă caracteristicile ambelor zone. Dintre termenii folosiți numai în partea occidentală a imperiului, un grup important îl formează cei legați de cultul mormîntului: *aedes*, cu sensul «mormînt-templu», nu «mormînt-casă», *aedicula*, *ara*, *arula* și *heroum*. Absența lor din provinciile orientale este cu atît mai surprinzătoare cu cît inscripțiile funerare grecești din aceste regiuni îl folosesc frecvent pe βωμός¹ sau pe ἡρώων². Credem că exemplul inițial pentru utilizarea acestei categorii de termeni în latină l-a dat Italia, care, de altfel, rămîne izolată în adoptarea lui *templum* cu sensul «mormînt». Ceilalți termeni caracteristici provinciilor occidentale nu se pretează nici unei clasificări utile. Îi enumerăm pe cei cunoscuți nouă: *cippus*, *conditium*, *cupa*, *cupula*, *exitus*, *mausoleum*, *manus*, *ossuarium*, *requietorium*, *sacrum* și *supremum*. Este de remarcat faptul că printre termenii care lipsesc din provinciile orientale se numără și *heroum* și *mausoleum*. Cu excepția lui *sarcophagus*, utilizat și de limba literară, și a lui *pyalis* și *stilibata*, adaptări ocazionale explicabile într-o zonă bilingvă, cuvintele grecești sînt absente cu totul din terminologia acestei părți a imperiului.

În sfîrșit o mențiune specială se cuvine termenilor atestați în inscripțiile pămînt din întreaga lume romană. Aceștia sînt: *locus*, *memoria*, *monumentum*, *sarcophagus*, *sepulcrum*, *titulus* și *tumulus*, folosiți de toate categoriile de inscripții, și *domus*, *hospitium*, *lapis*, *requies*, *saxum*, *sedes* și *urna*, utilizați numai de inscripțiile metrice.

2.3. Anticipînd puțin asupra obiectului capitolului următor putem afirma că două sînt cauzele externe ale schimbărilor intervenite în terminologia mormîntului

¹ E.g. CIL, III, 447.

² E.g. CIL, III, 14179.

în textele creștine: generalizarea ritului de înmormântare și adoptarea noii religii. Ca o consecință, termenii direct legați de ritul de incinerare (*amphora, bustum, cinerarium, cinis, hydria, olla, rogos, testa* și *urna* prezintă situațiile cele mai clare) sau de cufărul păgîn al morților (vezi mai sus, p. 115, lista) tind să dispară. Cu toate acestea, în urma unor modificări de sens, inscripțiile metrice și, mai rar, textele literare continuă să folosească pe *ara, bustum* și *urna*. La fel se mențin și *domicilium, domus, hospitium* și *sedes*, cărora li se adaugă acum și *mansio*, deși toți sugerează o concepție despre nemurire diferită radical de cea a dogmei creștine. Faptul că teologia creștină nu putea accepta ideea continuării vieții în mormînt nu mai are nevoie de nici o demonstrație. Pe lângă categoriile mari, enumerate mai sus, dispar din terminologia creștină o serie de cuvinte dispartate și lipsite de importanță.

Printre termenii folosiți numai în textele creștine (lista noastră cuprinde 32), pe lângă o serie de cuvinte provenind din domenii prea variate pentru a putea fi grupate în vreun fel, distingem două categorii mai importante, ambele prezente și în textele păgîne. Prima e constituită din cuvintele care denumesc mormîntul ca un loc de odihnă, *accubitorium, dormitio* și *dormitorium*, pe de o parte, *lectulus* și, poate, *cubiculum*, pe de alta. În cea de a doua reunim termenii care implică, într-un mod sau în altul, ideea că mormîntul e situat sub nivelul solului, *crypta, fossura, puteus, spelunca* și diminutivul lui, *speluncula*. În general termenii utilizați numai de textele creștine apar ca realizarea unor tendințe mai vechi. Astfel, *caespes, cubiculum, crypta* și *sepultura*¹, folosiți încă de mult în contexte funerare, primul cu sensul « brazdă pentru construcția unui tumulus », următorii doi cu sensul « încăperea a mormîntului », iar cel de al patrulea în formula *locus sepulturae*, capătă sensul « mormînt » abia în literatura și epigrafia creștină. *Arcella, cupella* și *locellus* sînt diminutivele unor termeni intens folosiți în textele păgîne, iar *fossura* și *memoratio* amintesc de *fossa* și *memoria*. Pentru apariția lui *dormitorium, epitaphium* și *obitus* se poate invoca analogia cu grupul *cubile, quies, quietorium*, cu *inscriptio* și cu *exitus*. O serie de termeni atestați numai în unele categorii de texte păgîne își largesc sfera de întrebuintare în cele creștine. Astfel *antrum* și *loculus* sînt folosiți acum și în inscripții, iar *cubile, fossa* și *hospitium* pot fi întilniți și în textele literare. Într-o provincie ca Galia, *tumulus* e utilizat de inscripțiile în proză numai în epoca creștină.

Mai mult de jumătate din termenii utilizați în textele creștine (lista noastră înregistrează 73) sînt cunoscuți numai prin atestări epigrafice. Importanța lor este relativ mică fiindcă cei mai mulți nu sînt folosiți decît în una sau două inscripții. Singurii atestați prin cel puțin patru exemple sînt *arcisolum, bisomum, cubiculum, lapis, piscina, requies, titulus* și *urna*. În textele creștine ca și în cele păgîne, numărul cuvintelor atestate o singură dată este, proporțional, mult mai mare pentru documentele epigrafice decît pentru cele literare. Printre termenii atestați în epoca creștină numai în textele literare putem cita pe *arcula, capulus, cinis, conditorium, domicilium, mausoleum, manes* și *solium*, folosiți cu toții și de textele păgîne. Inovațiile literaturii creștine se reduc, după știința noastră, la *confessio, crypta, fossura, puteus* și *spelunca*. Uzuali într-adevăr sînt numai primii doi. În sfîrșit, o serie de termeni sînt comuni ambelor categorii de izvoare. Un prim grup este acel al cuvintelor folosite numai

¹ Cf. J. E. Church, *Sepultura = sepulcrum*, ALLG, 13 (1904), p. 427—28. Nu credem că cele două inscripții păgîne citate în acest articol (CIL, VI, 13061 și CIL, VIII, 9798) pot fi folosite pentru a dovedi sensul concret al lui *sepultura*.

de textele literare și de inscripțiile metrice, și care, cu excepția lui *tumba*, sînt preluate din terminologia păgînă: *antrum*, *bustum*, *caespes*, *cubile*, *fossa*, *hospitium*, *marmor*, *sedes* și *tumba*. Cele mai multe sînt atestate doar în chip sporadic, fiind în mod evident pe cale de dispariție. Al doilea grup, compus din *arca*, *domus*, *dormitio*, *loculus*, *mansio*, *memoria*, *mensa*, *monumentum*, *sarcophagus*, *sepulcrum*, *sepultura* și *tumulus*, reunește cuvintele cele mai uzuale din întreaga terminologie creștină.

Analiza modului în care sînt repartizați geografic termenii atestați epigrafic duce la concluzii foarte asemănătoare cu cele sugerate de situația inscripțiilor păgîne. Și de astă dată, terminologia cea mai bogată o prezintă Roma și restul Italiei. Dintre termenii folosiți numai la Roma, singurii cunoscuți prin mai mult de o atestare, cu sensul care ne interesează cel puțin, sînt *arcisolum* și *cupella*. Un grup de patru cuvinte, *bisomum*, *bustum*, *cubiculum* și *cubile* dintre care primul și al treilea au o importanță deosebită, caracterizează Peninsula Italică în ansamblul ei. Fiecare provincie are inovațiile ei, Spania pe *fossa* și *locellus*, Galia pe *antrum*, *arcus*, *epitaphium* și *spelunca*, Africa pe *accubitorium*, *cella*, *memoratio*, *obitus* și *praemium* etc. Bine atestat nu este decît *piscina*, folosit la Salona în Dalmația. De asemenea, fiecare provincie utilizează un număr de termeni în comun numai cu Peninsula Italică. Cele mai numeroase și mai importante sînt concordanțele dintre Galia și aceasta din urmă: *caespes*, *dormitorium*, *hospitium*, *quies* și *requies*. La fel ca în etapa precedentă, imperiul roman se împarte, din punctul de vedere al terminologiei mormintului, într-o arie occidentală și una orientală, trăsături specifice amîndurora întîlnindu-se pe cuprinsul Italiei. Caracteristicile pozitive ale acestor zone sînt *lapis* și *urna* pentru cea dintîi, *arca*, *mansio*, *memoria* și *sarcophagus* pentru cea de-a doua. Este de remarcat faptul că, spre deosebire de situația întîlnită în terminologia păgînă, provinciile orientale sînt cele care, în epigrafia creștină, inovează într-o măsură mai mare. În sfîrșit, o serie de cuvinte atestate în toate sau în cele mai multe din provinciile celor două zone asigură terminologiei unitatea. Printre acestea cităm pe *domus*, *locus*, *monumentum*, *sedes*, *sepulcrum*, *sepultura*, *titulus* și *tumulus*.

2.4. Precizări în legătură cu soarta terminologiei după data ultimelor noastre texte sînt greu de adus. Forme ca v. engl. *cest*, *cist*, « sarcofag »¹, împrumut din lat. *cista* pentru care acest sens nu este atestat, dovedesc că ea nu și-a pierdut capacitatea de a se reînnoi. În aceeași situație se află și v. germ. de sus *sah-scrini*², dacă nu cumva *scrinium*, într-o inscripție descoperită la Roma³, nu denuște un sarcofag și nu o ediculă cum se admite în general. Totuși, în trecerea de la latină la limbile romanice, cei mai mulți dintre termenii folosiți în epoca tîrzie au dispărut sau și-au pierdut sensul « mormînt ». Deosebit de rezistente s-au dovedit a fi cuvintele de origine greacă, *sarcophagus*, *tumba* și, cu alt sens, *coemeterium*. Uneori se pot stabili unele raporturi între situația terminologiei dintr-o anumită provincie a imperiului și termenii moșteniți de limba romanică dezvoltată pe teritoriul ei. Astfel faptul că *tumulus* și *uas*⁴ și-au păstrat sensul funerar numai în vechea franceză (*tomble* și *vas*) nu poate fi întîmplător dacă știm că, în epigrafia creștină, ambii termeni au fost folosiți cu precădere în Galia. Din nefericire există

¹ Cf. O. Schrader, *Reallexikon*... , p. 706 s.v. *Sarg*.

² *Ibid.*

³ CIL, VI, 4709; cf. Samter RE, IV, col. 597, s.v. *columbarium*.

⁴ Cf. Pirson, *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles, 1901, p. 264.

și cazul invers. În inscripțiile creștine, *sarcophagus* este frecvent în provinciile orientale și în Italia. În schimb, el lipsește cu desăvârșire din provinciile occidentale, cel puțin în lumina datelor oferite de culegerile de inscripții care ne-au fost accesibile. Totuși, singura limbă care a moștenit acest cuvânt este franceza.

2.5. În paragrafele 2.1, 2.2 și 2.3 am tratat separat terminologia folosită de textele literare și cea utilizată de inscripții. Uneori am urmărit și diferențele care se pot observa între terminologia prozei și a poeziei. Înainte de a trece mai departe credem că e bine să încercăm o sinteză a rezultatelor la care am ajuns în această direcție.

În general, terminologia textelor literare este mai săracă și mai unitară decât cea a inscripțiilor. Ea manifestă o constantă tendință conservatoare și puristă, acceptând cu greu inovațiile promovate de inscripții sau evitând cuvintele de origine greacă. Astfel *monumentum*, atestat epigrafic de la jumătatea secolului al II-lea î.e.n., este folosit în textele literare de abia la Cicero, iar *domus*, utilizat de inscripții încă de pe vremea lui Caesar, pătrunde în limba literară numai în secolul lui Augustus.

Există termeni, *bustum* și *urna* sînt cei mai importanți printre aceștia, folosiți numai de autori sau de inscripțiile metrice atunci cînd îi imită. Pe de altă parte, un termen ca *memoria*, atestat epigrafic în întregul imperiu, nu e folosit niciodată cu sensul « mormînt » în textele literare păgine.

În opoziție cu terminologia autorilor, cea a inscripțiilor în proză este foarte bogată și are uneori un caracter tehnic destul de pronunțat. Termeni ca *aedicula*, *arcisolum*, *bisomum* și alții, absenți cu totul din textele literare, o dovedesc cu prisosință. După cum am văzut mai înainte, terminologia inscripțiilor în proză prezintă diferențe geografice considerabile.

Terminologia inscripțiilor metrice ocupă, între cea a textelor literare și cea a inscripțiilor în proză, o poziție de mijloc. Străină în egală măsură și de purismul arhaizant al celei dintîi și de tehnicitatea celei de-a doua, ea reunește pe *bustum* și *memoria*, pe *urna* și *sarcophagus*. Evitînd cuvintele limitate la o arie geografică prea restrînsă și introducînd cuvinte uzuale în regiunile în care acestea lipseau, pe *tumulus* la Ostia sau pe *lapis* în provinciile orientale, de pildă, poeziile epigrafice tind, prin mijloacele lor specifice către unificarea terminologiei. Una din caracteristicile lor este preferința pe care o acordă termenilor cu un conținut ideologic, de tipul lui *domus* și *sedes*.

Cuvinte sau formule specifice uneia din aceste trei categorii de texte pot apărea și în celelalte două. Astfel inscripțiile metrice îl împrumută pe *bustum* și *urna* din textele literare și pe *memoria* din inscripțiile în proză. *Lapis* în schimb este preluat de acestea din urmă de la epigramele metrice.

Concludentă pentru noi este comportarea diferitelor texte față de împrumuturile din greacă. O parte din cuvintele de origine greacă se impun numai cu greu și în latinitatea tîrzie. Ele sînt evitate de toate categoriile de texte și înlocuite fie prin termeni generali, fie prin calcuri. Astfel în locul lui *cenotaphium*, folosit numai de textele literare tîrzii apar *sepulcrum*¹, *tumulus*², *honorarius tumulus*³ sau *inane*

¹ Hor., *Od.*, 2, 1, 30; Tac., *Ann.*, 2, 83; Verg., *Aen.*, 9, 205; Sil., 9, 118.

² Sil., 3, 86; Val. Fl., 2, 494.

³ Suet., *Cl.*, 1, 6; cf. Hug., RE, III, col. 172.

*sepulcrum*¹, *uacuum sepulcrum*², *inanis tumulus*³ și *inania busta*⁴. Alteori cuvîntul străin este atestat curent în textele epigrafice, dar ocolit de cele literare. Monumentul funerar construit de Augustus în Cîmpul lui Marte este numit *mausoleum* încă din anul 4 e.n. într-o inscripție italică⁵, autorii însă preferă, pentru a-l desemna, termenii *sepulcrum*⁶ sau *tumulus*⁷. Mai mult decît atît, *heroum*, deși atestat epigrafic destul de frecvent la Roma și în Italia și prezent chiar într-o inscripție din Galia, lipsește cu desăvîrșire din textele literare. Cuvintele grecești care denumesc noțiunea de mormînt, chiar dacă pătrund în limba literară, sînt în general considerate ca nepoetice. O inscripție metrică, descoperită la Salonae îl folosește pe *sarcophagus* în post-scriptul în proză, dar pe *lapis* în textul poeziei⁸. Împrumuturi masive din terminologia greacă nu se realizează decît în epoca creștină, sub influența traducerilor din textele religioase. Ele pătrund fără nici o dificultate în limba literară. Calcurilor *accubitorium* și *dormitorium* le este preferat acum împrumutul direct *coemeterium*. Elenizarea terminologiei devine un fenomen atît de puternic încît se creează chiar cuvinte hibride. *Bisomus* de pildă, alături de care apare și o formă substantivată *bisomum*, e universal atestat în inscripțiile romane, în timp ce pentru *disomus* se cunoaște un singur exemplu.

3.1. În capitolul precedent am încercat să schițăm, în liniile ei generale, dezvoltarea terminologiei mormîntului. Uneori a trebuit să menționăm cauzele care o determină, alteori au ieșit ele singure în evidență. Totuși, cu rîscul de a ne repeta, socotim că o tratare sistematică a acestei probleme se impune. Vom începe cu cauzele de ordin extern pentru ca cele de ordin intern să poată fi apreciate după însemnătatea lor reală.

3.2. Nu se poate nega riturilor funerare⁹ o oarecare influență asupra terminologiei mormîntului, influență exercitată atît direct, cît și prin intermediul concepțiilor eshatologice despre viața de dincolo, așa cum vom vedea mai jos (3.4). În urma procesului de revenire la înhumație, proces care a coincis cu răspîndirea creștinismului și pe care Macrobius îl socotea pe vremea sa încheiat¹⁰, a existat tendința eliminării termenilor strîns legați de ritul de incinerare, *bustum* și *urna* în special (vezi mai sus 2.3). Inscripțiile metrice creștine folosesc însă aceste cuvinte cu sensuri corespunzătoare noilor realități, « mormînt cu rit de înhumație » și, respectiv, « sarcofag », dovedind astfel că o adaptare a vechii terminologii era oricînd posibilă. Un exemplu strălucit de asemenea adaptare îl oferă evoluția semantică a lui *sepulcrum* care a denumit succesiv mormîntul cu rit de înhumație (vezi 2.1), mormîntul cu rit de incinerare și din nou mormîntul cu rit de înhumație.

¹ Ov., *Met.*, 6, 568; CE, 475, 2; CE, 1185.

² Stat., *Theb.*, 12, 161.

³ Verg., *Aen.*, 3, 304; Val. Fl., 5, 199.

⁴ Stat., *Theb.*, 5, 317; 12, 162.

⁵ CIL, IX, 5290.

⁶ Suet., *Aug.*, 101, 5.

⁷ Verg., *Aen.*, 6, 874; Tac., *Ann.*, 3, 41 etc. În legătură cu *tumulus* sinonim cu *mausoleum* cf. D. M. Pippidi, *Sur un passage controversé de Sénèque*, în *Revista Clasică*, tom. VI—VII (1934—1935), p. 15—16.

⁸ CE, 456.

⁹ O introducere în problema evoluției riturilor funerare la romani se găsește la F. Cumont, *Lux Perpétua*, Paris, 1949, p. 387—390.

¹⁰ *Sat.*, 7, 7, 5... *licet urendi corpora defunctorum usus nostro saeculo nullus sit.*

În general, schimbările de rit nu au afectat decât un număr redus de termeni legați direct de realități în curs de părăsire. În special cuvintele care denumesc recipientul funerar au avut de suferit din cauza lor. În textele preciceroniene sînt încă folosiți doi vechi termeni de înhumăție, *arca*¹ și *capulus*. Fiindcă ei n-au pierdut niciodată sensul lor primitiv, în epoca de răspîndire maximă a incinerăției primul s-a colorat cu o nuanță peiorativă, iar al doilea a fost eliminat aproape cu totul. Revenirea la înhumăție l-a repus într-o oarecare măsură în drepturi pe *arca*, însă termenul care s-a generalizat în întreaga lume romană, care a exprimat esența calitativ nouă a momentului, este *sarcophagus*. Astfel de introduceri de cuvinte noi, sinonime cu altele existente, numai pentru a accentua aspectele noi ale unui anumit fenomen, sînt rare.

În esență deci, se poate afirma că condițiile generale de dezvoltare oferite terminologiei mormîntului de riturile funerare, deși nu sînt lipsite de importanță pentru înțelegerea ei, sînt departe de a rezolva toate problemele care se ridică.

3.3. O influență mai directă și mai puternică asupra terminologiei o au detaliile materiale ale execuției monumentului funerar. Majoritatea cuvintelor cuprinse în lista noastră denumesc, cel puțin în momentul apariției lor, o realitate diferită, sub un aspect oarecare, de toate celelalte. Astfel, ca să luăm numai cîteva exemple, *tumulus* este, în secolul I î.e.n., mormîntul în formă de monticel care cunoaște la acea vreme o deosebită faoare în Italia (vezi 2.1), iar *olla*, la începutul imperiului, urna de tip special, folosită în columbarii. Foarte curînd însă, *tumulus*, urmînd o linie normală de evoluție, își generalizează sensul, ajungînd să denumească orice mormînt, indiferent de forma lui exterioară. Încă din secolul I e.n., columbariile², stelele³ sau urnele⁴ pot purta acest nume. Același proces de generalizare și abstracțizare a sensului cuprinde, la date diverse, toți termenii mai importanți de care ne ocupăm.

Termenii care sînt refractari acestei tendințe, mărghinîndu-se să denumească un singur tip, bine definit de mormînt, ies din uz o dată cu el. Acest tip este în cazul lui *amphora*, *panarium* sau *turricula*, creația unei fantezii individuale, lipsită de consecințe, în cazul lui *piscina*, rezultatul unei mode trecătoare care cuprinde un singur oraș, în cazul lui *cupula*, *olla* sau *mensa*, consecința unui curent puternic în arhitectura funerară a unei regiuni sau a unei epoci. Caracteristica tuturor este precisa limitare în timp și spațiu a atestărilor lor.

Se întîmplă însă ca terminologia să se îmbogățească fără ca tehnica construcției mormintelor să sufere vreo modificare apreciabilă. Astfel, în latinitatea creștină se răspîndește cuvîntul de origine greacă *tumba*, perfect sinonim cu *tumulus*. Deși cuvinte ca *sarcophagus* și *templum* sînt mai vechi, inscripțiile funerare folosesc uneori pe *uas* și pe *aedes* care denumesc exact aceleași tipuri. Dimpotrivă, o realitate absolut nouă cum e aceea a columbariilor este cunoscută la Roma și la Ostia sub numele de *sepulcrum*⁵, *monumentum*⁶ și chiar *tumulus*. Din toate aceste observații credem că se desprinde concluzia, similară cu cea la care am ajuns în privința

¹ Cf. Habel, RE, II, col. 428.

² CE, 1038.

³ CE, 1041.

⁴ CE, 1044.

⁵ E.g. CIL, VI, 6150; XIV, 1214.

⁶ CIL, XIV, 1214; CIL, I², 1274; cf. Samter, RE, IV, col. 593, s.v. *columbarium*.

riturilor funerare, că, singură, varietatea tipurilor de mormînt nu explică toate problemele pe care le ridică terminologia. Sensul cuvintelor care denumesc mormîntul este vag și nu poate fi explicat numai prin particularitățile și evoluția arhitecturii funerare.

3.4. O parte din termenii pe care îi studiem sugerează nu aspectul mormîntului, ci anumite idei în legătură cu el sau cu moartea. După o credință comună întregii lumi antice și documentată arheologic pe teritoriul Italiei mult înainte de fundarea Romei, mormîntul este casa defunctului¹. Urnele cinerare în formă de colibe, descoperite pe Aventin, monumentele compuse din încăperi numite *cubiculum*, *cenaculum*², *triclînium*³ sau *culina*, reprezentările sculpturale, totul atestă extraordinara răspîndire a acestei concepții. Pe plan lingvistic, ea determină încadrarea în terminologia mormîntului a unor cuvinte ca *domus*, *hospitium*, *aedes*, *aedificium*, *casa*, *casula*, *domicilium* sau *mansio* alături de care l-am putea cita și pe *sedes*. Acest fel de a concepe nemurirea, ca o continuare a vieții în mormînt, corespunde unei mentalități primitive. El s-a menținut însă alături de toate cele care i-au urmat, fără să fie eliminat nici de dogma creștină⁴. Uneori, scriitorii culti și autorii anonimi ai epitafelor metrice afirmă în aceleași texte credința lor și în supraviețuirea în mormînt, și în necesitatea care-i constrînge pe morți să se adune în Înfîrn. Această contradicție, a rămas neobservată de cei vechi⁵.

Încă din epoca republicană, la Roma începe să fie prețuită imortalitatea terestră pe care o conferă perpetuarea amintirii defunctului în conștiința celor vii. Acestei concepții, care s-a menținut pînă în epoca tîrzie, terminologia mormîntului i-l datorează pe *monumentum* și în latinitatea imperială pe *memoria*, cu derivatele lui *memoriola*, *memorium* și *memoratio*.

Ambele moduri de a considera mormîntul examinate mai sus sînt de origine populară. Atît *domus aeterna*, cît și *monumentum* apar mai întîi în inscripții și întîm-pînă o serioasă rezistență înainte de a fi acceptate de autori (vezi 2.5).

În epoca imperială se răspîndesc printre toate păturile societății formele grecești de manifestare a credinței în caracterul divin al morților. Mormîntul devine acum un altar, *ara*, sau un sanctuar, *templum*, *aedes*, *heroum*. Textele creștine tind și reușesc în cea mai mare măsură să elimine acești termeni creați de cultul păgîn (vezi 2.3).

O dată cu revenirea la ritul de înhumăție se generalizează ideea că moartea este un fel de odihnă sau de somn. Mormîntul începe să fie numit acum *quies*, *quietorium*, *requies*, *requietorium*, *requietio* sau *lectus*, *torus*, *cubile*. Textele creștine, sub influența traducerilor din greacă, folosesc în plus pe *dormitorium* și *coemeterium*.

În sfîrșit, inscripțiile metrice menționează uneori credința că mormîntul este un dar, o ofrandă adusă celui dispărut, *donum*, *munus*, *praemium* sau *uotum*. Amintim aceste cuvinte, a căror greutate specifică în ansamblul terminologiei este minimă, numai din cauza analogiei pe care o prezintă ele cu *sepulcrum*. Etimologia lui *sepelire* este explicată prin apropierea lui de verbele vedice *saparyāti* « el onorează »

¹ Cf. F. Cumont, *Lux Perpetua* . . . , p. 24.

² CIL, IX, 1938; X, 6069 etc.

³ CIL, VI, 10284, 5346, 8117; XIV 671, 1302; XIII 1952 etc.

⁴ Cf. Rossi, *Roma Sott.*, III, p. 455—456.

⁵ Prop., 4, 5, 3; CE, 62, 588 etc.; cf. E. Galletier, *Étude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris, 1922, p. 56.

și *sápati* « el îngrijește »¹. Termenii de tipul lui *munus*, *uotum* « mormînt » refac în epoca istorică evoluția semantică care i-a atribuit lui *sepelire* sensul « a înmormînta ». Situații asemănătoare se întîlnesc și în alte limbi².

Am trecut în revistă numai principalele atitudini și concepții care se desprind din terminologia mormîntului. Pentru toate putem găsi exemple comparabile în alte limbi, în primul rînd în greacă. Așa cum era ușor de prevăzut, ar fi imposibil de făcut un inventar complet al credințelor despre viața de dincolo, adoptate de romani, pornind numai de la indicațiile oferite de terminologia mormîntului. Aceasta din urmă reflectă mai ales concepțiile arhaice în care rolul atribuit mormîntului este mai mare. În fond există între termenii care ne interesează și ansamblul ideilor eshatologice același raport de dependență destul de vagă și de incompletă pe care l-am observat cercetînd problema riturilor și a tipurilor de morminte.

Dobîndind sensul figurat « mormînt », cuvintele care, ca *domus*, redau un anumit mod de a privi moartea și mormîntul, manifestă o puternică tendință de concretizare. Cele mai frecvent atestate dintre ele, *domus* și *memoria*, alcătuiesc în textele epigrafice, întocmai ca *tumulus* sau *mensa*, formule fixe a căror monotonie descurează orice interpretare eshatologică. Așa este, în Africa, *fecit domum aeternalem*³ sau, în provinciile dunărene, *memoriam fecit*⁴ și *memoriam posuit*⁵. Uneori aceste formule trădează o totală neînțelegere a valorii exacte a termenului întrebuințat. Acesta e, de pildă, cazul lui *sede sub hac* atestat în două inscripții metrice păgîne⁶. Contextul în care sînt folosiți unii termeni dovedește și el realizarea aceluiași proces de concretizare a sensului, de pierdere a ideilor despre viața de dincolo, la început legate de ei. Astfel, cîteva inscripții metrice, vrînd să sublinieze multiplele însușiri ale monumentului funerar, îl numesc *marmorea sedes*⁷, *pulcra de marmore sedes*⁸ sau *domus saxea*⁹. La fel, Tibul vorbește de o *marmorea domus*¹⁰. Alte epitafe discută cu seriozitate despre cheltuielile necesitate de « locuința de veci »:

Haec mi domus aeternalis erit meis impendiis¹¹

sau

... felicissimae filiae uirgini ex proprio quietem perennem (sic) fecit in pace¹².

În sfîrșit, un ultim argument în favoarea concretizării cuvintelor abstracte de tipul lui *sedes* și *memoria* credem că îl găsim în existența diminutivului *memoriola*.

3.5. Trecînd la cauzalitatea internă, o a patra sursă de îmbogățire a terminologiei pe care o analizăm, este de natură stilistică. Încadrăm aici diferitele metafore și metonimii care apar în special în textele literare și în epitafele metrice. Unele, ca

¹ Cf. A. Ernout-A. Meillet, *Dictionnaire...*, ed. IV, p. 615, s.v. *sepelio*.

² Cf. *ibid.* fr. *obsèques* față de it. *ossequii*.

³ E.g. CIL, VIII, 21790–21795, 9953, 9955, 9956, 9958–9960.

⁴ E.g. CIL, III, 770, 772, 918, 7053, 7552, 7560, 12491, 12661, 13378.

⁵ E.g. CIL, III, 327, 2296, 7569, 7703, 12257, 12436, 12438, 13662.

⁶ CE, 443, Roma, epoca lui Commodus; CE, 622, Syria, sec. IV–V.

⁷ CE, 1176.

⁸ CE, 640 = CIL, V, 1718.

⁹ CE, 1278.

¹⁰ 3, 2, 22.

¹¹ Engström, 56.

¹² CIL, X, 8247.

cinis, rogos sau *manes*, indică sferile mai importante ale terminologiei dintr-o anumită epocă. Cele mai multe, ca *lapis, inscriptio* sau *area*, sînt simple *pars pro toto*.

3.6. Diferitele explicații propuse în paragrafele precedente nu clarifică decît anumite aspecte ale fenomenului care ne preocupă.

Pentru a-i înțelege esența vom încerca acum să pornim de la unele particularități ale noțiunii însăși de mormînt. De la început, numărul mare de diminutive cuprinse în lista noastră ne atrage atenția asupra caracterului ei afectiv. Pe de altă parte, așa cum arătam mai sus, o întreagă categorie de termeni se explică prin existența unor anumite concepții despre moarte. Raportul dintre aceste două noțiuni este însă mult mai complex.

Cuvîntul care denumește moartea este, în latină ca și în multe alte limbi, supus eufemismului, chiar dacă această acțiune nu este atît de puternică încît să-l înlătore cu totul¹. Ceea ce s-a remarcat mai rar este faptul că și cuvîntul care e numele mormîntului se află în aceeași situație². Prin acțiunea interdicției de vocabular s-ar putea interpreta și lipsa unui termen indo-european comun pentru noțiunea de mormînt, dacă modificările intervenite în riturile și arhitectura funerară a diferitelor populații n-ar constitui și singure o explicație suficientă. În latină, cei mai mulți termeni, tehnici, ca *aedicula*, sau cu un conținut ideal, ca *domus*, literari, ca *urna*, sau de origine populară, ca *memoria*, sînt rezultatul eufemismului. Efectele lui se fac simțite din momentul apariției lui *sepulcrum* și pînă în cel al împrumutării lui *cista* și *scrinium*. Eufemismul se exercită și asupra adjectivelor care însoțesc numele mormîntului. Spicuum din autori și din inscripțiile metrice pe *felix urna*³, *placidum sepulcrum*⁴ și *uiuax sedes*⁵.

Opusă eufemismului există o tendință de motivare logică a termenilor care denumesc mormîntul prin apropierea lor de cei care denumesc moartea sau celelalte noțiuni înrudite. Se creează astfel pe de o parte cuvinte ca *sarcophagus, ossuarium*, a căror semnificație funerară nu lasă nici o urmă de îndoială, pe de alta cuvinte ca *conditorium* și *conditium*, derivate de la *condere*, « a depune », apoi « a înmormînta », *coemeterium* și *dormitorium*, derivate de la *κοιμάω* și *dormire*, « a dormi », apoi « a muri », *exitus* și *obitus*, aceleași cu *exitus* și *obitus* care înseamnă « ieșire », « plecare » și apoi « moarte ». Această listă s-ar putea lungi cu *quies* și *requies* care trebuie apropiate de aceleași *quies* și *requies*, « odihnă » și apoi « moarte », și de *quiescere* și *requiescere*, « a se odihni » și apoi « a muri » sau cu *aeternus terminus*, perfect comparabil cu *finis*, « sfîrșit » apoi « moarte » și *finire*, « a sfîrși », apoi « a muri ». Dar în cazul lui *conditorium, coemeterium* și al celorlalte, efectele tendinței pe care o numeam « de motivare logică » sînt într-un fel inversul celor așteptate fiindcă *condere* și *κοιμάω* sînt ele însele produse de o interdicție de vocabular care, prin intermediul derivatelor lor, găsește un mijloc de a se introduce în terminologia mormîntului.

¹ În legătură cu efectele interdicției de vocabular care lovește cuvîntul *mors* cf. în special O. Hey, *Euphemismus und Verwandtes im Lateinischen*, ALLG, 11 (1900), p. 519–528.

² După știința noastră, acest aspect al problemei e menționat numai accidental la Erdmann Struck, *Bedeutungslehre. Grundzüge einer lateinischen und griechischen Semasiologie*, Stuttgart, Ernst Klett, ed. II, 1954, p. 151–152.

³ Stat., *Silu.*, 3, 3, 212.

⁴ CE, 612.

⁵ CE, 302.

Întocmai ca eufemismul, tendința de motivare cuprinde și adjectivele. Cităm astfel pe *infelix monumentum*¹ și pe *fatalis sedes*². Prin artificii unor formule ca *mortis monumentum*³, *mortis sepulcrum*⁴, *sedes mortis*⁵, *titulus mortis*⁶, *leti domus*⁷ sau *mortalis domus*⁸ acțiunea ei se poate extinde asupra oricăruia dintre termenii care denumesc mormîntul.

3.7. Caracterul eufemistic al unui cuvînt nu este dat o dată pentru totdeauna. El se șterge prin întrebuițarea constantă a cuvîntului respectiv în anumite contexte care îl influențează sau prin pierderea sensului lui etimologic. De aici decurge pentru terminologie necesitatea unei continue înnoiri. Principalul mijloc prin care se realizează acest proces este derivarea sinonimică. Am citat în altă ordine de idei grupul pe care îl formează *domus* împreună cu sinonimele sale. Un exemplu la fel de convingător îl oferă și *urna* sau *olla*, după modelul cărora trec la semnificația funerară *amphora*, *testa*, *urceus*, *hydria*, *uas* și *uascellum*. Cea mai mare parte a terminologiei e constituită din asemenea serii de sinonime. Cu toate acestea, ea nu înregistrează conflicte între sinonime. Remarcăm mai sus că în primele secole ale erei noastre deosebirile de sens între termeni foarte uzuali ca *monumentum*, *sepulcrum* sau *tumulus* tind să dispară. Totuși ei sînt folosiți toți pînă în epoca tîrzie și e destul de greu de dovedit că începuse să se simtă necesitatea unei diferențieri semantice. Putem cita în acest sens un text curios dintr-un Itinerariu tîrziu. Deși distincția pe care încearcă el s-o stabilească între *monumentum* și *sepulcrum* e artificială și nejustificată de uzul limbii, importanța acestui text e mare, fie și numai pentru că ridică problema:

« Hoc in loco proprietas siue discrepantia nominum notanda inter monumentum et sepulchrum. Nam illud saepe supra memoratum rotundum tegurium alio nomine euangelistae monumentum uocant, ad cuius hostium aduolutum et ab eius hostio reuolutum lapidem resurgente Domino pronuntiant; sepulchrum uero proprie dicitur ille locus in tegurio, hoc est in aquilonali parte monumenti in quo dominicum corpus linteaminibus inuolutum conditum quieuit... »⁹.

3.8. Acțiunea eufemismului face ca în terminologia mormîntului să pătrundă cuvinte cu sensurile de bază cele mai variate. Polisemia la care ajung ele este pentru generalizarea multora o piedică. Una din explicațiile care se pot da pentru treptata dispariție a lui *arca* sau *capulus* în latinitatea tîrzie este și conflictul între sensul « mormînt » și sensurile primitive. Alteori, un asemenea conflict este rezolvat printr-o diferențiere formală. Inscripțiile funerare africane și, mai rar, cele descoperite la Roma atestă prezența lui *cupa*. El este însă foarte puțin folosit în terminologia mormîntului; în locul lui se impune diminutivul *cupula*. Într-un fel, același rol de precizare a valorii funerare îl joacă, pe lângă substantive ca *sedes* și *domus*, adjective ca *aeterna* sau *perpetua*.

¹ Plin., *Nat.*, 29, 5, 3.

² CIL, VIII, 10533.

³ CE, 1083 = CIL, X, 4428; CE, 1084 = CIL, X, 5020; CE, 1541 = CIL, VI, 30118. În aceeași ordine de idei se poate remarca faptul că rom. *mormînt* < *monumentum* are un o analogie cu *moarte*, cf. W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935, 5672.

⁴ CE, 428.

⁵ Engström, 265 (creștină, sec. V), 299. În ambele cazuri reconstituirile sînt sigure.

⁶ CE, 500 = CIL, II, 4815; CIL, VIII, 4246.

⁷ CE, 55 = CIL, I^a, 1009.

⁸ CE, 84 = CIL, V, 4078.

⁹ Adamn., *Itin.*, I, 2, p. 228–229 CSEL.

Diferiți termeni din aceeași familie sau categorie semantică se pot influența reciproc. Astfel, specializarea tot mai accentuată a lui *monumentum* cu sensul « mormînt monumental » nu este poate străină de apariția lui *memoria* cu sensul « mormînt-amintire »¹. Trecerea lui *sepultura* la sensul concret, proces realizat abia în latinitatea creștină, atrage crearea unui nou abstract *sepultio*² în fața lui *sepelire*.

4. La capătul acestei analize se impune observația că diferitele cauze care determină evoluția terminologiei, prezentate de noi separat, se manifestă în fapt în strînsă legătură. Acțiunii atotcuprinzătoare a eufemismului i se adaugă, în diverse cazuri, influența riturilor și a arhitecturii funerare, a credințelor despre viața de dincolo etc. Rezultatul combinării tuturor acestor factori este terminologia surprinzător de bogată pe care am încercat s-o studiem. Aceste fenomene nu se întîlnesc numai în latină; o cercetare foarte rapidă ne-a creat convingerea că situația din greacă ridică aceleași probleme.

ANEXĂ

LISTA TERMENILOR CARE DENUMESC NOȚIUNEA DE MORMÎNT

- accubitorium* — 1) « încăperea a mormîntului destinată probabil pregătirii banchetelor comemorative »: CIL, XIV, 1473 (păgînă); 2) « mormînt »: CIL, VIII, 9585 (creștină) cf. A. Funck, *Accrementum-accumbo*, ALLG, 11 (1900), p. 115.
- aedes* — 1) « mormînt-casă »: Apul., *Met.*, 4, 18; CE, 883, 4; 1488, 1; CIL, III, 8289 (păgîne); 2) « mormînt-templu »: CIL, VI, 9433, 13562; XIV, 166; CE, 1255 = CIL, XIV, 480; CIL, VIII, 5418; XIII, 1567; *Ephem. epigr.*, IV, 228, 498 etc. (păgîne).
- aedicula* — 1) « nișă mai mare într-un columbariu »: CIL, VI, 10275, 16624; XIV, 1038 etc.; 2) « monument funerar, mormînt »: CIL, XIV, 796; X, 3099; XIII, 2494; RA (1926), p. 316, nr. 25 (păgîne).
- aedificium* — 1) « construcție auxiliară, destinată în general pazei mormîntului »: CIL, VI, 2469; V, 2176; X, 2765; XIV, 3006; XIII, 5708; III, 14493 etc. (păgîne); 2) « mormînt »: *Cod. Theod.*, 9, 17, 4 (a. 357); 3) « construcție ridicată deasupra mormîntului »: *Macc.*, 13, 27.
- aeternale* — « mormînt »: CE, 1824 = CIL, XI, 4872 (păgînă).
- amphora* — « urnă funerară »: Prop., 4, 5, 73, cf. Mau, RE, I, col. 1972.
- antrum* — « mormînt »: Lucan, 8, 694; 10, 19; *Vulg. Gen.*, 23, 20; Hier., *Epist.*, 108, 33; CE, 1362, 4; Engström, 252 = CIL XIII, 1489 (creștine).
- ara* — « altar funerar, mormînt »: Verg., *Aen.*, 3, 62; Ov., *Trist.*, 3, 13, 21; Stat., *Silu.*, 5, 3, 47; Sen., *Epist.*, 86, 1; CIL, XII, 4448 (jum. sec. I. en); XIV 5179; V 222, 4438; IX, 3844; CE, 478 = CIL, VI, 9240; CE, 500 = CIL, II, 4315; CIL, VIII, 1039; XII, 2674 etc.

¹ A. Ernout e de părere că *memoria*, în textele creștine, traduce pe $\mu\nu\eta\mu\alpha$, în urma unei confuzii cu $\mu\nu\eta\mu\eta$ (*Aspects du vocabulaire latin*, Paris, Klincksieck, 1954, p. 181). Cuvîntul însă apare foarte frecvent în inscripțiile păgîne.

² S.S. apud Iren 3, 20, 4. Adamn., I 3, p. 230, 21 CSEL; cf. Souter.

- (păgine). CE, 1448, 8; Engström, 206 = CIL, VIII, 20277 (creștine).
- arca* — « sicriu, sarcofag »: Hor., *Sat.*, 1, 8, 8; Liu., 27, 37, 6; Lucan, 8, 736; Petron., 112; *Itin. Theodos.*, 12, p. 143, 16, CSEL; Cassiod., *Var.*, 3, 19, 1 etc.; CIL, I², 2137; VI, 13756; V, 2390; X, 3959; CE, 505 = CIL, XI, 466; CIL, III, 3989, 2350 etc. (păgine). CIL, III, 14305, 14906; V, 8745, 9507 etc. (creștine).
- arcella* — « sarcofag »: CIL, III, 9546 (creștină).
- arcisobium* — « tip de mormânt folosit în epoca creștină la Roma »: Diehl LACI, 152, 222, 223; CE, 656 (circa a. 300) etc.
- arcula* — « sarcofag »: Marc., *Dig.*, 11, 7, 39; *Vir., ill.*, 3, 3. Paul. Nol., *Epist.*, 32, 17 etc.; CE, 997, 2 = CIL, VI, 6189 (păgină, epoca lui Tiberiu).
- arcus* — « monument funerar »: CIL, V, 8783; IX, 2349 (păgine). CE, 1381 = *Inscr. Christ. Rossi*, II, p. 310 (a. 552).
- area* — 1) « teren aparținând mormintului, mormântul însuși »: CIL, X, 6706; XIV, 28, 671 etc. (păgine). CE, 115 = CIL, VIII, 9585 (creștină); 2) în literatura africană, « cimitir »: Tert., *Ad Scapulam*, 3; Pontius Diac. *in Acta Cypr.*, 5.
- armarium* — « monument funerar »: CIL, VI, 1600 (păgină). *Inscr. Christ. Rossi*, I, 419 (a. 394).
- arula* — « altar funerar, mormânt »: CIL, VI, 16701; VIII, 23231, 23464, 17600 (păgine).
- bisomum* — « loc de mormânt pentru două persoane, mormânt cu două locuri »: CIL, VI, 8984, 32897; *Inscr. Christ. Rossi*, I, 431 (a. 395), 325 (a. 383); CIL, XI, 2995 (creștine) etc.
- bustum* — « mormânt »: Plaut., *Bacch.*, 938; Lucr., 3, 904; Cic., *Tusc.*, 5, 101; Suet., *Caes.*, 84, 8 etc.; CE, 1061 = CIL, VI, 27383 (sec. I e. n.); CE, 1279 = CIL, II, 4314 etc. (păgine). CE, 682 = *Inscr. Christ. Rossi*, I, 518 (a. 403); CE, 1433 = CIL, V, 6295; CE, 1368 = CIL, V, 6464 (a. 521); Engström, 341 = CIL, XIV, 2765 etc. (creștine).
- caespes* — « mormânt »: Hier., *Epist.*, 1, 13; Sidon., *Epist.*, 3, 3, 8; 4, 11, 6. Ennod., *Carm.*, 2, 1, 4; Heges., 5, 22, 1; *Inscr. Christ. Rossi*, II, p. 88, 37, 1; p. 264, 2; p. 267, 20, 3.
- capulus* — « sarcofag »: Plaut., *Asin.*, 892; Lucil., 61; Nou., *Atell.*, 76; Varro, *Men.*, 222; Lucr., 2, 1174; Apul., *Met.*, 4, 18; 10, 12; Tert., *Resurr.*, 32, 38, 7; cf. Samter, RE, III., col. 1563.
- casa* — « mormânt »: CIL, VI, 15526, 3 (păgină). *Inscr. Christ. Rossi*, I, 493 (a. 400).
- casula* — « mormânt »: Petron., 111, 5; CE, 1583 = CIL, VI, 9659.
- catageum* — « mormânt subteran »: Rossi, *Roma Sott.*, III, 425 (citată după Grossi Gondi, p. 242).
- cauum* — Sensul « mormânt » e recunoscut de Mommsen formei *cabo* care apare în CIL, X, 3148. *Saxea caua* denumește mormântul în CE, 1622 (Corduba, sec. X, creștină).
- cella* — « monument funerar, mormânt »: CE, 115 = CIL, VIII, 9585 (sec. III—IV, creștină); cf. Olek, RE, III, col. 1878.

- cellula* — « mormînt »: Ven. Fort., *Vita Albin.*, 19, 55; *Itin. Anton. Plac.* rec. A 16., p. 170. 10 CSEL.
- cenotaphiololum* — « cenotaf »: CIL, VI, 13386 (păgînă).
- cenotaphium* — « cenotaf »: Hyg., *Fab.*, 273, p. 148; Vlp., *Dig.*, 11, 7, 6, 1; Marcian., *Dig.*, 1, 8, 6, 5; Florent., *Dig.*, 11, 7, 42; Vopisc., *Tac.*, 15, 1; Lampr. *Alex.*, 63, 3 etc.
- cepotaphiololum* — « mormînt într-o grădină »: CIL, VI, 2259, 19039 (păgîne).
- cepotaphium* — « mormînt într-o grădină »: CIL, VI, 25250, 33900 a, 13040 etc.; XIV, 4774; X, 2066 (păgîne) cf. Samter, RE, III, col. 1966—1967.
- cinerarium* — 1) « nişă mai mare într-un columbariu »: CIL, VI, 10241,8, 14248, 22981 etc.; 2) « urnă funerară »: CIL, VI, 11139; cf. Samter, RE, III, col. 2559.
- cinis* — « mormînt »: Prop., 4, 5, 3; Sen., *Tro.*, 943; Lucan, 9, 2; Petron., 71; Plin., *Nat.*, 7, 114; Ferrand., *Epist.*, 3, 1 (se referă la mormintele păgînilor) etc.; CE, 1021, 2 (sec. I păgînă).
- cippus* — « piatră de mormînt, mormînt »: Pers., 1, 37; CIL, II, 823; CE, 1193 = CIL, II, 5907; CIL, III, 21214; IX, 3947 (păgîne) etc.; cf. Samter, RE, III, col. 2564.
- coemeterium* — 1) « mormînt »: CIL, VIII, 7543 (păgînă). X, 1700 (creştină); 2) « cimitir »: Tert., *Anim.*, 51; Cypr., *Epist.*, 80, 1; Optat., 6, 7, p. 155, 10; CIL, III, 6989; X, 6419 (creştine) etc.
- conditium* — « mormînt »: Sen., *Epist.*, 60, 4; 82, 2; CIL, XIV, 1172, 1352, 1473 etc.; II, 3444; VIII, 23834 (păgîne).
- conditorium* — 1) « mormînt »: Petron., 111, 112; Plin., *Epist.*, 6, 10, 5; Tert., *Resurr.*, 44 etc.; 2) « sarcofag »: Suet., *Aug.*, 18, 1; *Calig.*, 52, 3; Plin., *Nat.*, 7, 6; 37, 19 etc.
- confessio* — « mormîntul martirilor »: *Auell.*, p. 514, 12 (a. 515); Cassiod., *Var.*, 11, 2, 6 (a. 533); *Lib. Pont.*, p. 98, 3 etc.
- crypta* — 1) « încăpere subterană a mormîntului »: CIL, IX, 3411 (păgînă); 2) « cimitir, catacombă »: Prudent., *Perist.*, 9, 154; Hieron., *in Ezech.*, 40 etc.; Diehl LACI, 226, 227; *Inscr. Christ.* Rossi, II, p. 151, 26 etc.; cf. Mau, RE, IV, col. 1732; 3) « mormînt »: *Itin. Burdig.*, p. 22, 25; 23, 19; 25, 6, CSEL.
- cubiculum* — 1) « încăpere a mormîntului, destinată în general depunerii cadavrelor »: CE, 1563, 9 = CIL, I², 1220 (epoca lui Caesar); CIL, VI, 18423 d.; IX, 3410; X, 2015, 2533; XIV, 158/9, 1868 (păgîne) etc.; 2) « mormînt »: CE, 656; CIL, X, 3300; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 45; RA, 1955, p. 174, n. 29 (creştine) etc.
- cubile* — « mormînt »: *Mirac. Steph.*, 2, 2, 6; CE, 638 = CIL, III, 2490 (păgînă). CE, 779 = CIL, V, 6739; CE, 1431 (creştine).
- culina* — 1) « încăpere a mormîntului, destinată pregătirii banchetelor comemorative »: CIL, VI, 14614, 29958; XIV, 1869 (păgîne) etc.; 2) « mormînt »: CIL, III, 2811; IX, 4079; X, 4765 (păgîne); 3) « groapa comună a săracilor »: Grom., 21, 15; 55, 9; 86, 9 cf. Mau, RE, IV, col. 1744.
- cupa* — « urnă funerară, sarcofag »: CIL, VI, 14017, 16837, 25144; II, 6178; VIII, 12593, 21886 (păgîne); cf. B. Kübler, *Die lat. Sprache*

auf afrikan. Inschriften, ALLG, 8 (1893), p. 188 și nota editorului la CIL, VI, 12202.

- cupella* — « sarcofag »: Marchi, *Monumenti delle arti cristiane primitivi nella Metropoli del Cristianesimo*, Roma, 1844, p. 114; Rossi *Roma Sott.*, III, 417 (citate după Grossi Gondi, p. 242).
- cupula* — « urnă funerară, sarcofag »: CIL, VI, 2734 13236; VIII, 20603, 20795, 2110, 2139 (păgine) etc. vezi *cupa*.
- diaeta* — 1) « încăpere a mormintului, probabil locuința paznicului »: CIL, VI, 10876; X, 3750 (păgine); 2) « mormînt »: CIL, VIII, 9910, 9433; cf. Mau, RE, V, col. 308.
- domicilium* — « mormînt »: Petron., 111, 8; Rufin, *Hist. mon.*, 19, p. 442 B; Sidon., *Epist.*, 3, 3, 8; CIL, XII, 4924 (păgine).
- domus* — « mormînt »: CE, 55, 21 = CIL, I², 1214; Tibul., 3, 2, 22 (cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare); Ov., *Met.*, 10, 34; Petron., 71, 7; Stat., *Silu.*, 5, 1, 237; Sil., 13, 525; *Cod. Iust.*, 9, 19, 4, pr (a. 357 = *Cod. Theod.* 9, 17, 4); *Itala Tycon.*, 70, 24; *Vulg. Is.*, 14, 8 etc.; CE, 225 = CIL, VIII, 4447; CE, 434, 965 (a. 10 e. n.) etc.; CIL, V, 123; X, 2066; II, 1222; III, 2165; VIII, 3582; XII, 4123 (păgine) etc. CIL, V, 1712; CE, 662 = *Inscr. Christ.* Rossi, I, 159 (a. 363); CE, 1619 = *Inscr. Christ.* Rossi, I, 288 (a. 380) etc. (creștine).
- donum* — « mormînt »: CE, 1042 = CIL, V, 4593; CE, 1302, 1534 A5 = CIL, III, 2197 (păgine) etc.
- dormitio* — « mormînt »: Isid., *Orig.*, 1, 39, 20; *Inscr. Christ.* Diehl, 3236 (sec. II), 1128^a (sec. IV), 1465A, 3236, 3236^b.
- dormitorium* — « mormînt »: CIL, IX, 6402; XII, 4058 (sec. III—IV, creștine).
- epitaphium* — « piatra care acoperă mormîntul, mormîntul însuși »: CE, 1355 = *Inscr. Christ.* Diehl, 266 (a. 442); CE, 1621 = Le Blant, 17 (creștine).
- exitus* — « mormînt »: CIL, VI, 15109, 9; V, 8722; CE, 1598 = CIL, II, 6109; CIL, VIII, 1213 (păgine). *Inscr. Christ.* Diehl, 3053, 3053 A.
- fabrica* — 1) « mormînt »: CIL, II, 5189, 4434 (păgine); 2) « construcție ridicată pe locul mormintului »: Ios. c. Ap., 2, 205; Greg. Tur., *Glor. Conf.*, 54; *Lib. Pontif.*, p. 27.
- fossa* — « mormînt »: *Vulg. Tob.*, 8, 13; Greg. Tur., *Franc.*, 4, 31; Ps. Fulg. Rusp., *Serm.*, 6, p. 866^A; CIL, VI, 10185 (păgînă). CE, 798 (sec. IX sau chiar posterioară, creștină).
- fossura* — « mormînt »: *Itala Tob.*, 8, 13 (reg. Germ. 4); *Thren.*, 3, 29 (Ps. Prosp. Prom., 3, 25, 26).
- fouea* — « groapă pentru mormînt, mormînt »: Verg., *Georg.*, 3, 558; Liu., 22, 51, 8; *Itala Ios.*, 8, 29; Cassiod., *in Psalm.*, 7, 16; Gloss., X, 452, 11 etc.
- funesta* — « mormînt »: CE, 1831 = CIL, VIII, 18823 (păgînă).
- gentilicium* — « mormînt al întregii familii »: CIL, VIII, 23126 (păgînă).
- grumus* — « mormînt de formă tumulară »: CE, 74 = CIL, I, 1027 (epoca republicană).
- herma* — « monument funerar »: Cic., *De leg.*, 2, 65; CIL, VI, 7373; V, 5878 (păgine) etc.

- heroum* — « mormînt-templu, mormînt »: CIL, VI, 1479, 8511; V, 4057; X, 563, 5; XIV, 5049, 5213; XIII, 1571 (păgîne).
- hospitium* — « mormînt »: Ambr., *Exc. Sat.*, 1, 78; Heges., 5, 22, 1, p. 350, 12; CE, 57 = CIL, I² 1267; CE, 242 = CIL, XII, 5270 (înc. sec. I e. n.); CIL, X, 2641 (păgîne). CE, 788 = CIL, X, 1195; CE, 302 (sec. IV creștine) etc.
- hydria* — « urnă funerară »: CIL, VI, 5306, 21445, 36584 (păgîne) etc.
- hypogaeum* — « mormînt subteran »: Petron., 111, 2; CIL, VI, 10959, 13016, 18659, 19836, 22636, 28804; X, 3037; XIV, 166, 4233^b (păgîne). *Inscr. Christ.* Diehl, 1597.
- inscriptio* — « piatra care acoperă mormîntul, mormîntul însuși »: CIL, III, 13263 (păgînă).
- lapillus* — « mormînt »: CIL, VI, 13830; IX, 3229; CE, 497, 1157 = CIL, V, 2417 (păgîne).
- lapis* — 1) « piatra pe care e gravat epitaful »: Tib., 1, 3, 54; Suet., *Vit.*, 10, 6; CE, 53 (contemporană cu Lucilius); CE, 965 (a. 10 e. n.); CIL, III, 12437 (păgîne) etc.; 2) « mormînt, sarcofag »: CIL, VI, 9659; II, 617; VIII, 16579; CE, 456 = CIL, III, 2628; CE, 1105 = CIL, XIV, 316 (păgîne) etc. CE, 1392 (a. 641); CE 1442; CIL IX, 3037 (a. 343); Le Blant N.R., 264 (creștine) etc.
- lectulus* — « sarcofag »: Adamn. *Itin.*, I, 2, p. 229, 18 CSEL.
- lectus* — 1) « targa pe care sînt duse cadavrele la rug »: Cic., *De leg.*, 2, 60; Tib., 1, 1, 61; CIL, VI, 27805; IX, 5140 etc.; 2) « mormînt »: Engström, 415 = CIL, VI, 36537 (sec. II e. n., păgîne).
- locellus* — « mormînt »: Hübner, *Inscriptiones Hispaniae Christianae* (2 vol., Berlin, 1871—1900), 396 (a. 579) (citată după Grossi Gondi, p. 243); Francesco Nicosia, în *Archivio Storico Siracusano*, V — VI, 1959—1960, p. 125—128 (inscripția creștină, descoperită la Acate în Sicilia, databilă în sec. VI. Cităm după C. Gallavotti, *Rivista di filologia e di istruzione classica*, vol. XL, 2 (1962), p. 186—190).
- loculus* — « sarcofag, mormînt »: Plin., *Nat.*, 7, 16, 3; 7, 2, 12; Eugip., *Vita S. Severi*, 44; Iustin., 39, 1, 6; *Itala Luc.*, 7, 14 etc.; CIL, X, 7112 (creștină); cf. Hug, RE, XIII, col. 949.
- locus* — « loc pentru mormînt, mormînt »: CIL, I², 1914; VIII, 197, 202, 21014; CE, 1067 = CIL, VI, 29629 etc. (păgîne). CIL, VIII, 9586; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 524 (a. 403), 383 (a. 390) etc. (creștine). *Locus bis candens*: « mormînt cu două locuri »: *Notizie degli scavi*, 1905, p. 116 (creștină). *Locus ter candens*: « mormînt cu trei locuri »: *Inscr. Christ.* Rossi, I, 1085 (a. 544). *Locus monosomus*: « mormînt pentru o singură persoană »: RA, 1936, p. 288, n. 119 (creștină). *Locus bisomus*: « mormînt pentru două persoane »: *Inscr. christ.* Rossi, I, 517 (a. 403), 532 (a. 404) etc. *Locus quadrisomus*: « mormînt pentru patru persoane »: *Inscr. Christ.* Rossi, I, 390, 419. *Locus requietionis corporis*: « mormînt » CIL, V, 1014.
- ispelunca* — v. *spelunca*.
- manes* — « mormînt »: Val. Fl., 7, 329; Stat., *Silu.*, 3, 2, 117; Auson., 183, 3; Amm., 25, 9, 5; Victorin. *Christ.*, 36; CE, 641, 1 = CIL, X, 5819; CE, 707, 7, 1468, 473 = CIL, V, 6128.

- mansio* — « mormînt »: Petr. Chrys., *Serm.*, 17, p. 243 B; CIL, III, 2669; CE, 656 (creștine). CIL, VIII, 16612 (păgînă) e nesigură.
- marmor* — 1) « piatra pe care e gravat epitaful »: Hor., *Od.*, 4, 3, 18; Ov., *Epist.*, 7, 194; Sen., *Epist.*, 60, 4; CIL, II, 1088 etc.; 2) « mormînt »: Mart., 6, 28, 4; 8, 3, 6; Ps. Damas., *Epigr.*, 70, 10; Prud., *Perist.*, 6, 141; 4, 194 etc.; CE, 213, 1 (sec. II e.n.), 477 etc. (păgîne). CE, 739, 778; *Inscr. Christ.* Diehl, 1543 etc. (creștine).
- mausoleum* — 1) « mormîntul lui Mausolus, al lui Augustus, sau al Ptolemeilor »: Mart., *Spect.*, 1, 5; *Epigr.*, 5, 64, 5; Suet., *Aug.*, 100, 8; Flor., 4, 11, 10 etc.; CIL, I², 62; VI, 894, 31195, 8686; IX, 5290; 2) « un mormînt oarecare »: Adamn., *Itin.*, I, 2, p. 229, 22 CSEL; CIL, V, 3801; VIII, 2841, 10712; XII, 1751; II, 5144 (păgîne) etc.
- memoratio* — « mormînt »: CIL, VIII, 21634 (a. 372, creștină).
- memoria* — « mormînt »: *Peregr. Aeth.*, 12, 1, p. 53, 18 CSEL; *Itin. Burdig.*, p. 25, 15 CSEL; Theod., 12, p. 143, 12 CSEL etc. Cele mai vechi ex. epigrafice din sec. II e. n.: CE, 1598 = CIL, II, 6109; CIL, III, 770 etc. În inscripțiile păgîne și creștine din Italia și din toate provinciile, passim.
- memoriola* — « mormînt »: CIL, VI, 13102 (păgînă).
- memorium* — « mormînt »: CIL, III, 410 (păgînă). *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, t. XXV, 1905, p. 89 (creștină); cf. H. Leclercq, *Memoria*, în H. Leclercq — F. Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (Paris, 1907—1939), vol. II, p. 324.
- mensa* — « lespede funerară, altar funerar, mormînt »: Cic., *De leg.*, 2, 26, 66; August., *Serm.*, 310, 2; CIL, VIII, 8399, 20304, 20474 (a. 331 e. n.), 20780 (a. 318 e. n.), 23422, 21637 etc.; V, 6197, 1685, 4847 etc.; Engström, 55 = CIL, VIII, 20473 (a. 360 e.n.); Engström, 206 = CIL, VIII, 20277 (a. 299) etc. (creștine); *mensa martyrum* « mormînt-altar al martirilor »: CIL, VIII, 23921; Diehl LACI, 183, 226 etc.
- mnema* — « mormînt »: CIL, VIII, 9127 (a. 259 e.n., păgînă).
- monumentum* — « mormînt ». Cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare sînt Cic., *Tusc.*, 5, 66 și CIL, I², 854 (jum. sec. II î.e.n.). În textele literare și epigrafice, păgîne și creștine, din Italia și din toate provinciile, passim.
- munus* — « mormînt »: CE, 829 = CIL, II, 5910; CIL, VIII, 11914; CE, 1256 = CIL, VI, 1951; CE, 1130 = CIL, XI, 1563 etc. (păgîne).
- obitus* — « mormînt »: CIL, VIII, 21539, 21540 (creștine).
- oboos* — « urnă funerară sau mormînt »: CIL, X, 7563 (păgînă).
- olla* — « urnă funerară folosită numai în columbarii » (sf. sec. I î.e.n. — înc. sec. III e.n.): CIL, X, 1938; CE, 200; CE, 1133 = CIL, VI, 10006; CIL, VI, 9290; XIV, 595, 1636, 4827 etc. (păgîne).
- opera* — « monument funerar, mormînt »: CE, 112 = CIL, VIII, 5370 (păgînă).
- opus* — « monument funerar, mormînt »: CE, 1006, 194 cf. 196; CIL, VIII, 185 etc. (păgîne). CE, 777 = CIL, V, 6877 (creștină); *haec operis strues* CIL, VIII, 186, 682 (păgîne).

- ossuarium* — 1) « columbariu »: CIL, VI, 8738 (a. 1 î.e.n.), 5531 (a. 1 e. n.), 4709, 4710 etc.; 2) « sarcofag, mormînt »: Vlp., *Dig.*, 47, 12, 2; CIL, V, 7827, 7829; X, 6368; XIV, 1473, 2535 etc.; XII, 70; VIII, 9432 (păgîne).
- panarium* — « urnă funerară în formă de coș de piine »: CIL, I², 1206 = CIL, VI, 1958 (epoca lui Cicero).
- pantheum* — « mormînt »: CIL, IX, 5566 (creștină); cf. Grossi Gondi, p. 243.
- penetratle* — « mormînt »: Suet., *Aug.*, 18, 1.
- piscina* — « sarcofag »: CIL, III, 2279 (păgînă). CIL, III, 9567 (sec. V e.n.), 9588, 9691, 10092, 13137, 13964 (creștine).
- plancae* — « placa care acoperă un sarcofag, sarcofag »: CIL, XI, 43, 119 (păgîne).
- praemium* — (la plural) « mormînt »: CE, 575 = CIL, VIII, 10945 (păgînă). Diehl LACI, 334 (sec. IV, creștină).
- Ptolemaeum* — « mausoleul Ptolemeilor »: Suet., *Aug.*, 18, 1; cf. Hans Volkmann, RE, XXIII, col. 1590—1591.
- puteus* — « mormînt » (cf. *puticuli*: Varo, *L. L.*, 5, 5, 25; Fest. ap. Paul Diac., p. 216, ed. Müll.): *Vulg. Interpr. Psalm.*, 68, 16; 54, 24.
- pyalis* — « sarcofag »: CIL, III, 7564 (păgînă).
- quies* — « mormînt »: CE, 1340 (păgînă). CE, 706 (cca. a. 520 e.n.); CIL, X, 8247 (creștine).
- quietorium* — « mormînt »: Gruter, 810, 2; 1131, 11 (citate după Souter).
- requies* — « mormînt »: CE, 437, 16 = CIL, IX, 4796; CE, 460 = CIL, III, 1552 (sec. II e.n.); CE, 553 = CIL, XII, 843 (păgîne). CE, 703, 1445; RA, 1953, p. 178 (creștine).
- requietorium* — « mormînt »: CIL, XII, 843; Gruter, 1030, 8 (citat după Forc., păgîne).
- rogus* — « mormînt »: Engström, 223, 12; CE, 1467 = CIL, XII, 5275; CE, 1075 = CIL, X, 4041; CIL, V, 563; Insc. ap. Don. cl. 5, n. 189 (citat după Forc., păgîne).
- sacrum* — « mormînt »: CIL, VIII, 11101, 11102; cf. CE, 197; CIL, VIII, 20765; CE, 1046 = CIL, VI, 19174 (păgîne).
- sarcophagus* — 1) « sarcofag »: Iuu., 10, 171; Macer, *Dig.*, 11, 7, 37; Aug., *Civ.*, 18, 5; Prudent., *Cath.*, 3, 203 etc.; CIL, XII, 743 (sec. II); CE, 504 = CIL, VI, 20987; CE, 615 = CIL, III, 7563; CIL, II, 1806; III, 2043; IX, 984; X, 8316; XIV, 5165; XII, 2004 etc. (păgîne). CIL, III, 2654, 8742; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 5 (a. 217); CIL, VI, 9498 etc. (creștine). 2) « mormînt »: Char., 447, 9 (citat după Souter).
- saxum* — 1) « piatra pe care e gravat epitaful »: Ov., *Met.*, 8, 540; CE, 1122 (păgînă). CE, 427 (creștină) etc. 2) « mormînt »: Mart., 8,3,5; Sil., 13, 475 etc.; CE, 9 = CIL, I², 11 (contemporană cu Accius); CIL, XII, 2012, 825; CE, 415, 1580 = CIL, XI, 137 etc. (păgîne). CE, 721 (a. 642), 1748 = CIL, XII, 5791 etc. (creștine).
- scrobis* — « groapă, mormînt »: Mart., 10, 97; Tac., *Ann.*, 1, 61, 15, 67; Suet., *Nero*, 49 etc.
- sedes* — « mormînt »: Verg., *Aen.*, 6, 371; Ov., *Met.*, 7, 445; Sen., *Tro.*, 510 etc.; CE, 11 = CIL, I, 1006 (contemporană cu Accius);

- CE, 961 = CIL, X, 2971; CE, 396 = CIL, VIII, 10533; CE, 467 = CIL, X, 2311; CIL, III, 6744 etc. (păgine). CE, 640 = CIL, V, 1710; CE, 675 (a. 392 e.n.); CE, 741 = CIL, V, 1678; CIL, III, 3996 etc. (creștine).
- sepulcrum* — « mormînt ». Cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare sînt: *Enn., Sc.*, 316; *A.* 139, 434 (Vahlen) și CE, 52 = CIL, I², 1211 (epoca Gracchilor). În textele literare și epigrafice, păgine și creștine, din Italia și din toate provinciile, *passim*.
- sepultura* — « mormînt »: *Tert., Resurr.*, 48; *Vulg. Tob.*, 4, 18; *Peregr. Aeth.*, 12, 2 etc.; CIL, VIII, 27920; III, 9507; V, 8738 (creștine) etc.
- sepultus* — « mormînt »: CIL, VIII, 9798 (păgînă); cf. Souter.
- signinum* — « mormînt »: CIL, XII, 874 (păgînă).
- soliare* — « mormînt »: Marucchi, *Roma Sotterranea, Nuova Serie* (Roma, 1909), I, p. 248; cf. Grossi Gondi, p. 244.
- solium* — « sarcofag »: *Suet., Nero*, 50, 3; *Plin., Nat.*, 35, 160; *Curt.*, 10, 10, 13; 10, 1, 32; 10, 10, 9; *Flor.*, 4, 11, 11; *Paul. Nol., Carm.*, 34, 6; CE, 478 = CIL, VI, 9240; CIL, VI, 10848; X, 2455 (păgîne); cf. Hug, RE, III A, col. 931.
- speleum* — « mormînt »: *Adamn., Itin.*, I 2, p. 229—230 CSEL.
- sepulunca* — « mormînt »: *Petrus Diac., Itin.*, p. 111, 1 CSEL, *Adamn., Itin.*, I, 2 p. 229, 13, 229, 23 CSEL etc.
- spelunca* — « mormînt »: Le Blant, N.R., 247.
- stilibata* — (gr. *στολοβάτης*) « altar funerar »: CIL, III, 9302 (sec. II e.n., păgînă).
- supremum* — « mormînt »: CIL, VIII, 27983; CE, 1827 (păgine).
- tabula* — « lespede funerară, altar funerar, mormînt »: CIL, VIII, 9005, 9006, 9007; V, 1671, 6203 (creștine).
- templum* — « mormînt »: *Verg., Aen.*, 4, 457; *Stat., Silu.*, 4, 4, 54; CE, 1551B = CIL, X, 7566; CE, 1551 E = CIL, X, 7574; CE, 1255 = CIL, XIV, 480 (păgine).
- terminus* — « mormînt »: *Engström*, 57 = CIL, X, 1336 (păgînă).
- testa* — « urnă funerară »: *Prop.*, 3, 5, 16; CE, 1228 (păgine).
- tholus* — 1) *Caesareus tholus* « mausoleul lui August »: *Mart.*, 2, 59, 2; 2) « cupola unui monument funerar »: CE, 449 (păgînă).
- titulus* — « piatra care acoperă mormîntul, mormîntul însuși ». În textele epigrafice păgine și creștine, din Italia și din toate provinciile, *passim*. e.g. CIL, XII, 1700; III, 7440; X 3416; XIV, 1467; CE, 474; *Engström*, 295, 311 (păgine). CIL, XII, 1510, 1725 (sec. VI—VII); Le Blant, 339, 340, 480; CIL, VI, 8987; V, 1686 (creștine).
- torus* — 1) « targa pe care sînt duse cadavrele la rug »: *Verg., Aen.*, 6, 220; 11, 66; *Ov., Met.*, 9, 502; CE, 1141 etc.; 2) « mormînt »: CE, 1567 = CIL, VI, 11252 (sf. sec. I e.n.); CE, 1273 = CIL, XI, 1122 (păgine); *Rossi, Roma Sott.*, III, 456.
- trisosmus* — « loc de mormînt pentru trei persoane, mormînt cu trei locuri »: *Inscr. Christ.* *Rossi*, I, 489 (a. 400).
- tumba* — « mormînt »: *Hier., in Ezech.*, 39, 1; *Peregr. Aeth.*, 13, 3, p. 56, 10 CSEL; *Prudent., Perist.*, 11, 9; *Greg. M., in Euang.*, 2, 27, 9;

- 2, 28, 3; CE, 758 (creștină). Kubitschek citește [t]ombam și în CIL, III, 5277, 3 (păgînă).
- tumulus* — « mormînt ». Cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare sînt Cic., *Tusc.*, 3, 65 și CE, 55 = CIL, I, 1009 (epoca lui Caesar). În textele literare și epigrafice, păgîne și creștine, din Italia și din provincii, passim.
- turricula* — « monument funerar »: Adamn., *Itin.*, I, 13, p. 241, 11 CSEL; Engström, 331 = CIL, VIII, 23852 (păgînă) etc.
- tutamen* — (pl. *tutamina*) « mormînt »: CE, 437 = CIL, IX, 4796 (păgînă).
- uas (uasum)* — « sarcofag »: CIL, IX, 1729; III, 2214, 7577 (păgîne). CE, 1727 = CIL, XII, 961; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 811 (creștine).
- uascellum* — « urnă sau sarcofag »: CIL, VI, 15308, 3428 (probabil păgîne).
- uotum* — « mormînt »: CIL, V, 1642; Engström, 227 (păgîne).
- urceus* — « urnă funerară »: Engström, 331 = CIL, VIII, 23852.
- urna* — « urnă funerară, în textele creștine sarcofag »: Ov., *Am.*, 3, 9, 40; Mart., 9, 76, 8; Quint., 10, 1, 2; CE, 537 = CIL, V, 5824; CE, 1191 = CIL, XII, 5811; CE, 1243 etc. (păgîne). CE, 1347, A₁₆; CE, 1198, 16; 720 (a. 630); CE, 1356 = CIL, XII, 1272; CE, 1376 = CIL, XI, 382 (a. 529) (creștine).
- urnula*¹ — « urnă funerară »: Spart., *Seuer.*, 24, 2.

¹ În afara abrevierilor curente folosim următoarele:

CE: *Carmina latina epigraphica*, conlegit F. Buecheler, 2 vol. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1895–1897.

Diehl LACI: E. Diehl, *Lateinische altchristliche Inschriften*, Bonn, 1908, col. Kleine Texte, fasc. 26–28.

Engström: *Carmina latina epigraphica*, post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata. Conlegit Einar Engström, Gotoburgi, 1911.

Forc.: Aegidio Forcellini, *Totius latinitalis lexicon... lucubratum et in hac editione post tertiam auctam et emendatam a Josepho Furlanello...*, Prati, 1858–1887.

Grossi Gondi: F. Grossi Gondi S. I., *Tratatto di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma, Max Breitschneider, 1920.

Gruter: I. Gruter, *Inscriptiones antiquae totius orbis romani* etc. a. 1602.

Inscr. Christ. Diehl: *Inscriptiones latinae christianae ueteres*, coll. Ernestus Diehl, I–III, Berlin, Weidmann, 1925–1931.

Inscr. Christ. Rossi: G. B. de Rossi, *Inscriptiones christianae Urbis Romae saeculo septimo antiquiores*, vol. I, Roma, 1857–1861; vol. II₁, Roma, 1888.

Le Blant: E. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle*, 2 vol., Paris, 1856–1865.

Le Blant N.R.: E. Le Blant, *Nouveau recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule...*, Paris, 1892.

RA: *Revue Archéologique*, fondée en 1844, Paris.

Rossi Roma Sott.: G. B. de Rossi, *La Roma sotterranea cristiana, descritta ed illustrata*, in tre volumi, Roma, 1864–1877.

Souter: A. Souter, *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.*, Oxford, Clarendon Press, 1949.

ТЕРМИНЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ «МОГИЛУ» В ЛАТИНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Используя литературные памятники, а также и эпитафические данные, автор ставит себе задачу проследить эволюцию терминологии «могилы» в латинском языке и выяснить ее основные причины. Первая часть работы содержит хронологическое изложение фактов по трем эпохам: республиканской, языческо-имперской и христианской. Надписи, содержащие некоторые интересные контрасты с литературным языком, дают возможность проанализировать терминологию в Италии и в провинциях.

Вторая часть статьи посвящена изучению причин, обусловивших эволюцию этой терминологии. Автор подчеркивает роль, которую сыграли погребальные обычаи, подробности изготовления памятников, а также верования в посмертную жизнь в введении или исчезновении определенных слов. Особое внимание уделяется последствиям эвфемизма. В поддержку своих выводов автор прилагает список изученных слов.

TERMES LATINS DÉSIGNANT LE TOMBEAU

RÉSUMÉ

En utilisant des œuvres littéraires et des données épigraphiques, l'auteur se propose de retracer l'évolution de la terminologie du tombeau en latin et d'en relever les principales causes. La première partie de l'étude est un exposé historique des faits, réalisé selon une division tripartite qui a trait à l'époque républicaine, à l'empire païen et aux textes chrétiens. Tout en présentant quelques contrastes intéressants avec la langue de la littérature, les inscriptions permettent à l'auteur d'analyser la terminologie d'Italie et des provinces.

La seconde partie de l'article est consacrée à l'étude des causes qui ont déterminé le développement de cette terminologie. L'auteur met en lumière le rôle joué par les rites funéraires, par les détails d'exécution des monuments et par les croyances ayant trait à la vie d'outre-tombe dans l'adoption ou la disparition de certains mots. L'action de l'euphémisme est analysée avec une attention particulière.

Afin d'illustrer ses thèses, l'auteur annexe la liste des mots étudiés.